

ऑनलाईन शिक्षण व त्यातील सकारात्मक आणि नकारात्मक पैलू

प्रा. जगदिश रामभाऊजी वाटमोडे

सहा. प्रा. (अर्थशास्त्र विभाग)

संताजी महा. नागपूर

सारंश :

ऑनलाईन शिक्षणाचा अंमल आज कोरोना या संसर्गजन्य आज्ञारामुळे जगातील जवळपास सर्वच देशात कमी अधिक प्रमाणात करण्यात येत आहे. पारंपारीक शिक्षणाला एक पर्याय म्हणून ऑनलाईन शिक्षणकडे बघितले जाते. गेल्या कित्येक दिवसापासून विद्यार्थ्यांचे घरी बसल्यामुळे व भविष्यात बाहेर पडणे तितकेसे सुरक्षित नसल्यामुळे ऑनलाईन शिक्षणाचा पर्याय समोर आला व त्यामुळे ऑनलाईन शिक्षणाची गरज भागविण्यासाठी आवश्यक असलेल्या साधनांची मागणी सुध्दा वाढली. देशाची सामाजिक, आर्थिक, भौगोलिक, राजकीय, सांस्कृतिक इत्यादी परिस्थितीचा प्रभाव हा शिक्षणावर होत असतो. यातच ऑनलाईन शिक्षण हा एकदरीत नवा प्रयोग असल्याने उपलब्ध परिस्थितीनुसार या पर्यायाकडे बघतांना सकारात्मक व नकारात्मक या दोन्ही पैलूंचा विचार करणे अगत्याचे ठरते.

विजशब्द :

ऑनलाईन शिक्षण, कोरोना, विद्यार्थी, शिक्षक, इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे, आभासी प्रयोग, शैक्षणिक कार्यक्रम, अभ्यासक्रम, आकलन, व्यक्तिगत संपर्क इत्यादी.

देश विकसनशिल स्थितीत असतानाही भारताचे लाडके राष्ट्रपती डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांनी 2020 पर्यंत जागतीक महासत्ता होण्याचे स्वप्न पाहिले होते. त्यांच्या या स्वप्नाला निश्चितच शिक्षण व त्यातील निरनिराळ्या प्रयोगाची व या क्षेत्रातील योगदानाची किनार लाभली होती. देशातील विकासाच्या योगदानात ज्या विविध क्षेत्रातील योगदान हे महत्त्वपूर्ण असते. त्यातील शिक्षण या क्षेत्राचे स्थान अनन्य साधारण आहे. म्हणूनच भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे शिक्षणाला वाघीनीच्या दुधाची उपमा देताना म्हणतात की, "शिक्षण हे वाघीनीचे दुध आहे. व जे कोणी हे प्राशन करेल तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही" खरोखरच या वाक्यात खुप मोठा अर्थ दडलेला आहे. भारतासारख्या विकसनशिल देशात ज्या काही रोजगाराच्या संधी उपलब्ध आहेत त्यामागे आपल्या शिक्षण पध्दतीचा मोलाचा वाटा आहे. त्यामुळे माणसाच्या परिवर्तनाचे शेवटचे न्यायासन म्हणून शिक्षणाकडे पाहिले जाते.

परिवर्तन हा निसर्गाचा नियम आहे. हे तत्व सर्व क्षेत्रालाच लागू पडते. त्यात शिक्षण हे त्या परिवर्तनापासून वंचित राहिल तर नवलच. काळाच्या ओघात शिक्षण क्षेत्रातही महत्त्वपूर्ण बदल घडून येत आहेत. किंबहुना ते करण्यात येत आहेत. अध्ययन, अध्यापन परिसर, भौतिक सुविधा इत्यादीची अधिक उच्चत प्रमाणात उपलब्धता यावर विशेष कटाक्ष दिसून येतो. आजचे युग हे माहिती व तंत्रज्ञानाचे युग आहे असे म्हटले जाते. अर्थात आज कुठल्याही प्रकारची माहिती ही संभावीत वेळेत व जगाच्या कोणत्याही कानाकोपऱ्यात असले तरी तीथुन ती सहजरित्या उपलब्ध करून घेता येणे शक्य झालेले आहे.

आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेणे उद्योग, कला, शेती इ. सेवा क्षेत्रांना स्पर्श करीत या क्षेत्राचा चेहरा-मोहरा बदलविण्यात महत्वाची भुमिका साकारत असतांनाच शिक्षण क्षेत्रही त्यापासून अलिप्त राहू शकलेले नाही. सहज शिक्षण, औपचारिक शिक्षण, अनौपचारिक शिक्षण, द्विकेंद्री शिक्षण व त्रिकेंद्री शिक्षण या इ. शिक्षण प्रकारात आज ऑनलाईन शिक्षणानेही प्रवेश केला आहे. आज ऑनलाईन शिक्षण केवळ हया सर्व शिक्षण प्रकारांना पर्याय म्हणून नाही तर येणाऱ्या काळात एक महत्त्वपूर्ण शिक्षणाचा प्रकार म्हणून त्याच्या उपलब्धतेकडे बघितले जाणार आहे व जात आहे.

ऑनलाईन शिक्षणाची संकल्पना :

भारतीय शिक्षण पध्दतीत सतत होणारे बदल हे शिक्षण क्षेत्रात मोठी शैक्षणिक क्रांती घडवत आहेत. त्यामुळे अगोदरची शिक्षण व्यवस्था व आजच्या 21 व्या शतकातील शिक्षण पध्दती यात बरीच तफावत व बदल झालेला दिसून येतो. पाटी, पेन्सिल, वही-पेन यांची जागा आता मोबाईल, टॅप, मिनी कॅम्प्यूटर, लॅपटॉप इ. इलेक्ट्रॉनिक साधनांनी ती घेतलेली आहे. त्यातच विविध शैक्षणिक ॲप्सने देखील ई-लर्निंगद्वारे शिक्षणाची गंगा सामान्य ते असामान्य पर्यंत पोहचवित असतांनाच ती नव्या स्वरूपात सतत प्रवाहित ठेवण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. या नव्या प्रवाहाबरोबर नवी पिढी स्वतःहुन जात असल्याचे चित्र भारतातही दिसत आहे.

ऑनलाईन शिक्षण याचा सोपा अर्थ असा की, तंत्रज्ञानाचा वापर करून आपल्याला घर बसल्या शिक्षण व इतर शैक्षणिक

सोयी-सुवीधा मिळणे होय. कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत प्रत्यक्ष न जाता अगदी प्रवेशापासून तर डीग्रीपर्यंतच्या सगळ्या गोष्टी विद्यार्थी किंवा अध्ययनकर्ता इंटरनेटच्या माध्यमातून प्राप्त करू शकतो. सध्याचे युग हे इंटरनेटचे असल्यामुळे इंटरनेट हाताळणे किंवा ते समजून घेणे ही काळाची गरज ठरली आहे. व्हॉट्सअॅप, फेसबुक, इन्स्टाग्राम हे जवळजवळ प्रत्येक स्मार्ट फोनमध्ये असते. मोबाईल स्मार्ट फोनचा अभ्यासपूर्ण वापर करून बऱ्याच प्रकारची माहिती व ज्ञान हे विद्यार्थ्यांना घरबसल्या ऑनलाईन मिळू शकते. त्यामुळे ऑनलाईन शिक्षण हे नवीन पीढीचे ज्ञान अवगत करण्याचे वा ते ज्ञान अद्यावत ठेवण्याचे साधन झालेले आहे. त्यात पूढील बाबीचा समावेश होतो.

ऑनलाईन शिक्षणातील महत्त्वपूर्ण बाबी :

1. प्रवेश प्रक्रिया डीजीटल असणे.
2. पुस्तके व शैक्षणिक साहित्याची सोय हि इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाच्या स्वरूपात मिळणे
3. विषय शिकवितांना ज्या संकल्पना महत्त्वाच्या असतात त्याचे 5 ते 6 मिनिटांचे छोटे व्हीडीओ युट्युब सारख्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहचविणे.
4. ई- पुस्तके वाचण्यासाठीचे सॉफ्टवेअर तयार करणे.
5. छापील पुस्तकांच्या डीजीटल आवृत्त्या तयार करणे.
6. जसे प्रत्यक्ष वर्ग असतात तसे ऑनलाईन माध्यमातून वर्ग भरविणे.
7. वाचून किंवा बघून विद्यार्थ्यांना ज्या शंका उत्पन्न होतात त्याचे निराकरण करण्यासाठी शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यात सुसंवाद घडवून आणणे.
8. सत्राच्या शेवटी ऑनलाईन माध्यमातून परिक्षा घेणे.
9. एकाचवेळी परिक्षा घेता येतील अशा प्रकारच्या वेळापत्रकांची आखणी करणे व त्यासाठीचे नियोजन करून परिक्षेचे आयोजन करणे.
10. घेण्यात आलेल्या परिक्षाचे ऑनलाईन निकाल जाहीर करून प्रमाणपत्राची उपलब्ध करून देणे.

जगात कोरोना (2019) या संसर्गजन्य आजाराने थैमान घातल्यानंतर हा संसर्ग रोखण्याकरिता लॉकडाऊन सारख्या उपायाचा प्रभावी अंमल करण्यात आला. भारतात जानेवारीत 2020 मध्ये पहिला रुग्ण आढळल्या नंतर संसर्ग वाढत असतानाच

त्यावर प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून 24 मार्च 2020 ला संपूर्ण देशात लॉकडाऊन करण्यात आले. या लॉकडाऊनचा परिणाम देशातील सर्वच क्षेत्रावर होत असतानाच शिक्षण क्षेत्रावरही विपरीत परिणाम जाणवू लागले. सतत अविरत वाहणारा शिक्षणाचा प्रवाह हा या लॉकडाऊनमुळे निश्चित खंडीत झाला. अशाप्रकारे देशातील सर्व शैक्षणिक संस्था हया खबरदारीचा उपाय म्हणून अनिश्चित काळासाठी बंद अशी सरकारतर्फे दिशा-निर्देश देण्यात आले.

कोरोना या संसर्गजन्य आजारामुळे शिक्षणावर "न भुतो न भविष्यती" अशी बंधने आली. विद्यालयामध्ये प्रत्यक्ष जाऊन शिक्षण घेणे धोक्याचे झाले. या संकटामुळे शाळा सर्वांकरीताच बंद झाल्या. दिवसेंदिवस वाढत चाललेल्या या संसर्गजन्य आजाराचा थैमान पाहून हया बंद झालेल्या शाळा व महाविद्यालये सुरू करण्यायोग्य परिस्थिती कधी निर्माण होईल याचा अंदाज घेता येणे कठीण होते. भारतीय संविधानानुसार शिक्षण हा मुलांचा मुलभूत अधिकार आहे. त्या अधिकाराची उपलब्धता एका वेगळ्या पर्यायामधून करून देणे व शिक्षणाचा खंडीत झालेला प्रवाह हा पुन्हा प्रवाहीत करण्यासाठी व विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान टाळण्यासाठी ऑनलाईन या नव्या शैक्षणिक पर्यायाचा स्विकार करून यंदाचे वर्ष ऑनलाईन पध्दतीने सुरू करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

विद्यार्थी व त्यांचे शिक्षण हे कोरोनामुळे लॉकडाऊन झाल्यामुळे त्याला पर्याय म्हणून ऑनलाईन शिक्षण या पर्यायाचा अवलंब करण्यात आला आहे. कोरोनाच्या वाढत्या प्रादुर्भावामुळे शाळा व महाविद्यालये कधी चालू होणार यात संभ्रम व अनिश्चितता असल्यामुळे त्यावर तोडगा म्हणून बऱ्याच शाळांनी ऑनलाईन शिक्षणाचा पर्याय निवडला. आजच्या विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या युगात कोरोना संकटाशी लढण्यासाठी शासनाने घेतलेला ऑनलाईन शिक्षण पध्दतीचा निर्णय व त्याला अनेक संस्थानी दाद देऊन आप-आपल्या स्तरावर ऑनलाईन शिक्षण या उपक्रमाची केलेली अमलबंजावणी निश्चितच स्तुत्य आणि कौतुकास्पद आहे. मात्र हे जरी खरे असले तरी भारतासारख्या विकसनशिल देशाच्या स्थितीचा व उपलब्ध वातावरणाच्या दृष्टीने ही ऑनलाईन पध्दती किती उपयुक्त व लाभदायक आहे. याचा विचार करून या शिक्षण पध्दतीचे सकारात्मक व नकारात्मक अशा दोन्ही पैलूंचा विचार करणे अगत्याचे ठरते.

ऑनलाईन शिक्षणातील सकारात्मक पैलू :-

1) **लवचिकता** :- ऑनलाईन अभ्यास क्रमात परिक्षेची वेळ, व्याख्याने हयात लवचिकता असते. त्यात पाहिजे त्या वेळात बदल करणे शक्य असते. ज्या विद्यार्थ्यांना कामाकरिता व इतर

गोष्टमुळे वेळेची कमतरता भासते किवा इतर समस्या उद्भवतात अशा विद्यार्थ्यांना त्यांच्या सोयीनुसार या अभ्यासक्रमाचा लाभ घेता येतो. विद्यार्थ्यांच्या गरजेनुसार याचे नियोजन केले असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना यातील लवचिकतेचा मोठा फायदा हा त्यांना घेता येतो.

2) भाषेतील अडथळे दूर करता येतात:- बऱ्याच विद्यार्थ्यांना भाषेतील अस्पष्टता वा संदिग्धता यामुळे निर्माण होणारे अडथळे हे या शिक्षण पध्दतीत सहजरित्या दूर केले जाऊ शकतात. भाषेतील अडथळ्यामुळे व्याख्यानमालेचे अनुसार करता येत नाही. परंतु व्हिडीओ व्याख्यानमूळे ते केव्हाही व कुठेही उपलब्ध होत असल्याने ते वारंवार पाहून व समजून घेतल्याने भाषेतील विलप्टता व संदिग्धता दूर होऊन त्याचे आकलन निट होण्यास मदत होते.

3) कमी खर्चिक :- प्रत्यक्ष शिक्षण संस्थात न जाता अगदी घरबसल्या आपण प्रवेश घेतलेला अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याची सोय ही ऑनलाईन शिक्षणात असल्याने ती पारंपारिक शिक्षणाच्या मानाने कमी खर्चिक असते. उपलब्ध मोबाईल, स्मार्ट फोन, संगणक लॅपटॉप इ. इलेक्ट्रॉनिक साधन्याच्या मदतीने हे शिक्षण घेता येत असल्यामुळे यात वेळ व पैसा या दोहोची बचत होत असते. तसेच विद्यार्थी आपल्या सोयीनुसार वेळची निवड करू शकतात.

4) अधिक कार्यक्षम :- पारंपारिक शिक्षणाच्या वा उपलब्धतेचे ठिकाण व विद्यार्थी यातील अंतर हे जवळपास सर्वांनाच दूरवरचे असते. शिवाय या प्रकारचे शिक्षण घेण्यासाठी वेळ व पैशासोबतच शारिरिक व मानसिक दृष्ट्याही तितकेच तत्पर असावे लागते. मात्र ऑनलाईन शिक्षण हे एकाच ठिकाणावरून उपलब्ध होत असल्याने यात विद्यार्थ्यांची उर्जा वेळ आणि प्रवासासाठी लागणाऱ्या किमतीचीही बचत होत असते. हा वेळ आणि पैशाचा उपभोग इतर कारणांसाठी केला जाऊ शकतो.

5) सर्व स्तरातील व वर्गातील विद्यार्थ्यांस सोयीस्कर :- आज गरीब, श्रीमंत सामान्य विद्यार्थी व्यावसायिक, शहरी, ग्रामीण लोक किंवा ज्यांच्या हाती मोबाईल आणि इंटरनेट आहे. त्यांच्या करीता ऑनलाईन शिक्षण हे सहज उपलब्ध व सोयीस्कर झाले आहे. ऑनलाईन शिक्षण व त्यातील इंटरनेट, वेबसाईट, मोबाईल, संगणक अशा माध्यमांमुळे दिवसागणीक ज्ञानात भर पडत आहे. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांला त्यांच्या भाषेत दर्जेदार शिक्षण उपलब्ध करून द्यावयाचे असल्याने ऑनलाईन अध्ययन पध्दत हा एक उत्तम पर्याय होऊ शकतो.

6) विद्यार्थ्यांच्या विकासास उपयुक्त :- टिक्वि वर प्रक्षेपीत

होणारे शैक्षणिक कार्यक्रम हे विद्यार्थ्यांच्या विकासासाठी चांगले बदल घडवतात. विद्यार्थ्यांसाठी प्रेरणा देणारे कार्यक्रम, विविध स्पर्धांचे प्रक्षेपन हे बालकांच्या मनपटलावर सकारात्मक चित्र उभे करते. याकडे सकारात्मकतेने बघितल्यास मुलांची भाषा वर्तन इ. बदला सोबतच चांगले बदल आपण अनुभूत करू शकतो आज गाव खेड्यातील मुले स्पष्ट हिन्दी बोलतात व इंग्रजी बोलण्याचा प्रयत्न करतात. विशेष म्हणजेच हि ऑनलाईन शिक्षणातील एक सकारात्मक बाब आहे.

ऑनलाईन शिक्षणातील नकारात्मक पैलू :-

1) आरोग्यावर परिणाम :- ऑनलाईन शिक्षण पध्दतीत ज्ञान प्राप्तीसाठी वारंवार विद्यार्थ्यांना स्क्रीनचा उपयोग करावा लागतो किवा त्या सामोरे रहावे लागते. यामुळे होणाऱ्या डोळ्यांच्या समस्येबरोबरच मान, पाठ व कंबरदुखणे अशा विविध समस्या सुध्दा उद्भवतांना दिसतात. त्याचा परिणाम हा संपूर्ण स्वास्थ्यावर होऊन त्या पुढे जाऊन गंभीर रूप धारण करू शकतात.

2) प्रश्न विचारण्यासाठी मोकळीकता नाही :- ऑनलाईन वर्ग चालू असतांना किंवा अभ्यासक्रमाशी संबंधीत व्हिडीओ पाहत असतांना एखादा प्रश्न विचारायचे झाल्यास तशी संधी प्राप्त होत नाही. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना जेव्हा शंका असेल तेव्हा त्या शंकाचे वेळीच निरासन होऊ शकत नाही किवा करता येणे शक्य नसते त्यामुळे या शिक्षण पध्दतीवर मर्यादा येतात.

3) ग्रंथालये आणि प्रयोगशाळा यांची कमतरता :- ऑनलाईन शिक्षण पध्दतीत विद्यार्थी हा आभासी प्रयोग व ऑनलाईन पुस्तके आणि अभ्यास अशाच सामग्रीवर अवलंबून असते. मात्र हे तेवढेच पुरेसे नाही. ग्रंथालयातून उपलब्ध होणारी पुस्तके व प्रयोग शाळेतील करण्यात येणारी प्रात्यक्षिके यातून मिळणारे ज्ञान हे निश्चितच ऑनलाईन शिक्षणातून मिळण्यास मर्यादा येत असते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा हजरजबाबीपणा व सक्रियता इ. गुणांचा विकास हा ऑनलाईन शिक्षण पध्दतीमधून होणे शक्य नाही.

4) विद्यार्थ्यांशी संपर्काचा अभाव :- ऑनलाईन शिक्षण हे विशिष्ट एका ठिकाणावरून घेता येत असल्यामुळे यात विद्यार्थ्यांचे शिक्षकाशी व विद्यार्थी - विद्यार्थी यांच्या संपर्काची शक्यता अगदी नाहीच्या बरोबर असते. व्यक्तिगत कमी संपर्क असल्यामुळे विद्यार्थी हे वस्तुस्थितीपासून बरेच अलिप्त असतात. शिवाय यात शिक्षक व विद्यार्थी यांचा प्रत्यक्ष संपर्क येत नसल्यामुळे विद्यार्थ्यांत प्रेम, आदर, निष्ठा व शिस्त इ. गुणांचा विकास होण्याची शक्यता फारच कमी असते.

5) विकसनशिल देशातील विद्यार्थ्यांवर मर्यादा :- भारतासारख्या विकसनशिल देशात गरीबीचेही प्रमाण बरेच आहे. त्यामुळे गरिब कुटुंबातील विद्यार्थी ऑनलाईन शिक्षणाकरिता उपयुक्त असणारे इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे विकत घेऊ शकत नाहीत. हे माध्यम उपलब्ध न झाल्यास असे विद्यार्थी हे ऑनलाईन शिक्षणापासून वंचित राहण्याची भिती ही अधिक आहे. त्यामुळे या शिक्षण पध्दतीवर मर्यादा येतात.

6) ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांस निरूपयोगी :- ग्रामीण भागातील विविध कुटुंबातील आर्थिक स्थिती, ज्ञानाचा अभाव या बाबी निश्चितच ऑनलाईन शिक्षणात अडसर ठरतात. याशिवाय विजेची अपुरी सोय व ती असली तरी त्यात खंड पडणे, तसेच इंटरनेट पोहचले असले तरी त्याची गती कमी असणे इ. बाबीही ऑनलाईन शिक्षणातील उणीवा स्पष्ट करतात. त्यामुळे

ग्रामीण भागात शहरी भागापेक्षा ऑनलाईन शिक्षणाच्या उपलब्धतेवर मर्यादा पडतात.

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

- 1) *Assessment of student Achievement*, Gavin T. Brown
London : Routledge (2017)
- 2) *Quality in Distance education : Focus on – line learning*, Katrina A. Meyer ; Adrianna J. Kezar.
Jossey- Boss, 2002
- 3) <https://www.vidyarthimitra.org>.
- 4) <https://www.m.lokmat.com>
- 5) <https://www.prahar.com>
- 6) <https://www.mr.vikaspediya.com>